

แนวคิด รูปแบบและพัฒนาการของมืหรือบของมัสยิดต้นสน
เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร*

Concept, style and development of the mihrabs of Tonson mosque;
Bangkok Yai District; Bangkok

วสมน สาณะเสน (Wasamon Sanasen)**

บทคัดย่อ

งานวิจัยฉบับนี้ศึกษาเกี่ยวกับแนวคิด รูปแบบและพัฒนาการของมืหรือบทั้งสามหลังของมัสยิดต้นสนจากการศึกษาพบว่ามืหรือบของมัสยิดต้นสนมีแนวคิดในการสร้าง 3 ประการคือ

แนวคิดด้านสังคม ได้แก่ ความนิยมในรูปแบบทางศิลปกรรม ทศนะและความต้องการของสัปบุรุษมัสยิดต้นสน

แนวคิดด้านศาสนา ได้แก่ การสื่อถึงสถานที่สำคัญในศาสนาอิสลาม การตกแต่งด้วยลายประดับและสัญลักษณ์แบบมุสลิม และการให้ความเท่าเทียมกับมุสลิมทุกคน

แนวคิดด้านการใช้งาน เป็นแนวคิดในการออกแบบมืหรือบของมัสยิดต้นสนโดยคำนึงถึงการใช้งานมืหรือบที่สอดคล้องกับหลักศาสนาและความต้องการของสัปบุรุษ

สำหรับรูปแบบและพัฒนาการของมืหรือบของมัสยิดต้นสน มีดังนี้

มืหรือบหลังที่ 1 (ประมาณ พ.ศ.2231-2495): ศิลปะไทยประเพณีแบบอยุธยาตอนปลาย เป็นมืหรือบที่ถ่ายทอดอัตลักษณ์ของมุสลิมผ่านทางศิลปะไทยประเพณีแบบอยุธยาตอนปลาย เนื่องจากสัปบุรุษมองว่าศิลปะไทยประเพณีเป็นงานระดับสูงควรคู่แก่การนำมาสร้างมืหรือบ

มืหรือบหลังที่ 2 (พ.ศ.2497-2552): ศิลปะไทยประยุกต์ผสมอาหรับประยุกต์ เป็นมืหรือบที่สะท้อนความตื่นตัวทางศาสนาของสัปบุรุษโดยนำต้นแบบมาจากมืหรือบของมัสยิดอัลนะบะวีย์ในประเทศซาอุดีอาระเบียมาผสานเข้ากับค่านิยมสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์

มืหรือบหลังที่ 3 (พ.ศ.2552-ปัจจุบัน): ศิลปะอิสลาม เป็นมืหรือบที่สร้างขึ้นตามแบบมืหรือบของมัสยิดในประเทศมุสลิมทั้งรูปทรงและลายประดับ โดยนำแรงบันดาลใจมาจากศิลปะอิสลามในประเทศอียิปต์และในประเทศอิหร่าน จึงเป็นมืหรือบที่มีความงามแบบศิลปะอิสลามอย่างแท้จริง

คำสำคัญ : มืหรือบ มัสยิด ศิลปะอิสลาม มุสลิม

* ส่วนหนึ่งของงานวิจัยเพื่อสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาทฤษฎีศิลป์ คณะจิตรกรรมประติมากรรมและภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (The part of thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the Degree Master of Fine Arts Program in Art Theory, Department of Art Theory, Silpakorn University.)

** นักศึกษาปริญญาโท ภาควิชาทฤษฎีศิลป์ คณะจิตรกรรมประติมากรรมและภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
e-mail: freshyaim@hotmail.com (Graduate student from Department of Art Theory, Faculty of Painting Sculpture and Graphic Arts, Silpakorn University.)

Abstract

This research aims to study the concept, style and development of the mihrabs of Tonson Mosque. The results demonstrate three concepts of the mihrabs of Tonson Mosque as follow:

Social concept i.e. Art trends, Attitudes and needs of Tonson Mosque's community.

Religious concept i.e. Pathway to the Islamic important places, Islamic ornaments and symbols of muslim, and Equality among muslims.

Functional concept which drives the mihrabs of Tonson's mosque to be designed under Islamic principal along with the needs of Tonson mosque's community.

Then the styles and development of the mihrabs of Tonson Mosque are as follow:

The First Mihrab (c.1688-1952): Thai Traditional Art (Late Ayutthaya Period)

The First Mihrab reflects muslim identities through Thai traditional art; late Ayutthaya style; due to Tonson's mosque persons realized that it was the best style for mihrab.

The Second Mihrab (1954-2009): Thai Applied Art and Arab Applied Art

The Second Mihrab shows the Islamic awakening among Tonson Mosque's persons. It was designed resemble to mihrab of Al-Nabawi Mosque in Saudi Arabia and was blended with Thai Applied Art by borrowing some elements of Thai Applied Architecture.

The Third Mihrab (2009-present): Islamic Art

The Third Mihrab was designed follow Islamic art aesthetics. Its form and ornaments were inspired from Islamic art in Egypt and Persia. Hence it is truly Islamic Art.

Keywords : Mihrab, Islamic Art, Mosque, Muslim

บทนำ

“มัสยิดต้นสน” (ภาพที่ 1) เป็นมัสยิดที่มีอายุถึงสามร้อยกว่าปี นับเป็นมัสยิดที่เก่าแก่ที่สุดในกรุงเทพฯ สันนิษฐานว่าชุมชนมุสลิมในบริเวณนี้เกิดขึ้นจากการรวมกลุ่มของมุสลิมเชื้อสายจามที่ถูกเกณฑ์เข้ามาในสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช (พ.ศ.2077-2089) และพ่อค้ามุสลิมเชื้อชาติต่างๆ ที่เข้ามาติดต่อค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา (ฝ่ายประจักษ์พันธุ์ คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดต้นสน, ม.ป.ป.: 3) เมื่อมีชุมชนจึงสร้างมัสยิดขึ้นสำหรับเป็นที่ประกอบศาสนกิจ จากบันทึกเรื่อง “ใครเปนใคร” ของมุสลิมในสายสกุลเอกอะหมัด* กล่าวว่ามัสยิด

---

* มุสลิมชาวอิหร่านที่เดินทางเข้ามารับราชการในสยามสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ดำรงตำแหน่งจุฬาราชมนตรีและเจ้ากรมท่าขวา เอกอะหมัดเป็นต้นสกุลไทยหลายสกุล เช่น จุฬารัตน์ อะหมัดจุฬา บุรานนท์ ฯลฯ

ต้นสนถูกสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2231 โดยออกญาราซังสันเสนี (มะหะมุด)** โดยเริ่มจากสร้างเป็นอาคารไม้เรียบง่าย

ภาพที่ 1 มัสยิดต้นสน เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร

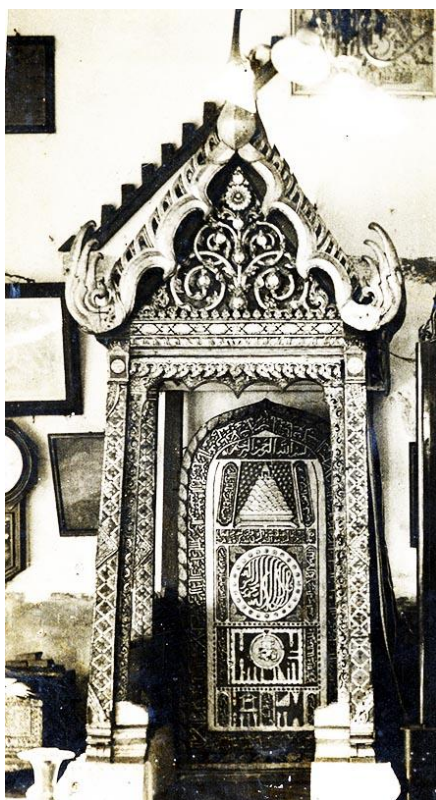
ที่มา : ผู้วิจัย (ภาพถ่ายเมื่อพ.ศ.2557)

ตลอดสี่ศตวรรษที่ผ่านมามัสยิดต้นสนได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์และออกแบบก่อสร้างใหม่จนมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมแปรเปลี่ยนไปตามยุคสมัย ทุกครั้งจะมีองค์ประกอบหนึ่งในมัสยิดที่ได้รับการใส่ใจในการออกแบบเป็นพิเศษคือ “มืหร็อบ” (Mihrab) อันเป็นพื้นที่สำหรับอิหม่าม*** ในการนำละหมาด เป็นเครื่องหมายระบุทิศทางสู่กะอ์บะฮ์ ณ เมืองมักกะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบียอันเป็นทิศทางที่มุสลิมต้องหันไปในยามละหมาด (Peterson, 1996: 186-187) มืหร็อบจึงเป็นพื้นที่ที่มีความหมายต่อจิตใจของมุสลิมอย่างยิ่งเพราะเป็นสื่อกลางเชื่อมโยงจิตใจของพวกเขาสู่กะอ์บะฮ์อันเป็นศูนย์รวมศรัทธาของมุสลิมทั่วโลก ด้วยความสำคัญดังกล่าวทำให้มืหร็อบเป็นองค์ประกอบที่มัสยิดจะขาดมิได้และมักจะได้รับการออกแบบให้โดดเด่นกว่าส่วนอื่น (Grabar, 1978: 120) อย่างไรก็ตามไม่มีหลักคำสอนใดในศาสนาอิสลามที่ระบุว่ามืหร็อบควรมีลักษณะอย่างไร มุสลิมในแต่ละแห่งจึงสร้างมืหร็อบตามความเหมาะสมและทัศนคติของตนจนเกิดมืหร็อบขึ้นหลากหลายรูปแบบ (วสมน สาณะเสน, 2555: 72)

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของมัสยิดต้นสนตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันทำให้มัสยิดต้นสนมีมืหร็อบเกิดขึ้นรวม 3 หลัง ได้แก่ มืหร็อบหลังที่ 1 (ภาพที่ 2) มืหร็อบหลังที่ 2 (ภาพที่ 3) และมืหร็อบหลังที่ 3 (ภาพที่ 4) แต่ละหลังมีรูปแบบและเอกลักษณ์เฉพาะตนซึ่งนับเป็นประเด็นที่น่าสนใจในการนำมาวิเคราะห์เชิงศิลปะ งานวิจัยเรื่อง “แนวคิด รูปแบบและพัฒนาการของมืหร็อบของมัสยิดต้นสน เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ” จึงเกิดขึ้นเพื่อศึกษาแนวคิดในการสร้าง รูปแบบและพัฒนาการของมืหร็อบทั้งสามหลังของมัสยิดต้นสน ตลอดจนนำมาวิเคราะห์เชิงศิลปะเพื่อสร้างความเข้าใจในคุณค่าทางความงามและทางจิตวิญญาณของมืหร็อบ

** พ. อหะหมัดจุฬา, “ใครเปนใคร,” ต้นฉบับตัวเขียน, เอกสารอัดสำเนาโดยธีรนนท์ ช่วงพิชิต, 139-140.

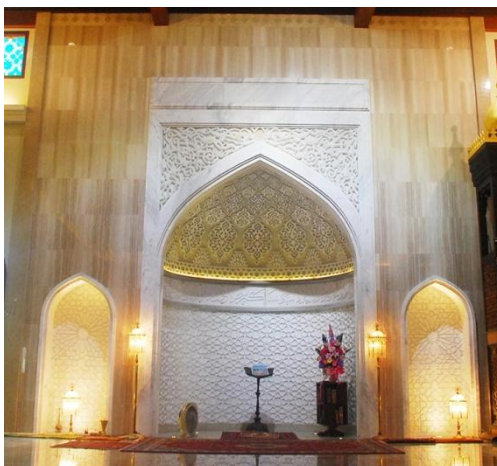
*** เป็นภาษาอาหรับแปลว่าผู้นำ อิหม่ามประจำมัสยิดมีหน้าที่เป็นผู้นำชุมชนมุสลิมในมัสยิดนั้นๆ บ่อยครั้งคำนี้ก็ถูกนำไปใช้เพื่อยกย่องผู้ทรงความรู้

ภาพที่ 2 มิฮร็อบหลังที่ 1
ที่มา : มัสยิดต้นสน

ภาพที่ 3 มิฮร็อบหลังที่ 2
ที่มา : Ministry of Foreign Affairs, Department of South Asian, Middle East, and African Affairs, 2007: 26

ภาพที่ 4 มิฮร็อบหลังที่ 3

ที่มา : ผู้วิจัย (ภาพถ่ายเมื่อพ.ศ.2557)

การดำเนินการวิจัย

งานวิจัยฉบับนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ มีการดำเนินการวิจัยดังนี้

1. รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับมิฮร็อบของมัสยิดต้นสนจากเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง เกี่ยวกับประวัติของมัสยิด การบูรณปฏิสังขรณ์ แนวคิด รูปแบบและพัฒนาการของมิฮร็อบทั้งสามหลัง
2. รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับมิฮร็อบและมัสยิดจากเอกสารภาษาไทยและต่างประเทศ เช่น ความหมาย ความสำคัญ และรูปแบบของมิฮร็อบของมัสยิดในประเทศต่างๆ
3. เก็บข้อมูลเชิงลึกด้วยการลงภาคสนามที่มัสยิดต้นสน เพื่อสังเกตรูปแบบและการใช้งานมิฮร็อบ จัดบันทึกและถ่ายภาพมิฮร็อบทุกหลังของมัสยิดต้นสนอย่างละเอียด พร้อมสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้อง อาทิ อิหม่าม ประจำมัสยิดต้นสน นักวิชาการในชุมชน ผู้ออกแบบมิฮร็อบแต่ละหลัง รวมถึงผู้เชี่ยวชาญด้านสถาปัตยกรรม อิสลามและประวัติศาสตร์ศิลป์
4. นำข้อมูลของมิฮร็อบทั้งสามหลังของมัสยิดต้นสนมาวิเคราะห์แนวคิดในการสร้าง แล้วนำมิฮร็อบแต่ละหลังมาวิเคราะห์เปรียบเทียบในประเด็นต่างๆ โดยเชื่อมโยงเข้ากับประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมอิสลามและพัฒนาการของมัสยิดในกรุงเทพฯ เพื่อสังเคราะห์รูปแบบและพัฒนาการ

ผลการวิจัย

จากการศึกษาพบว่าแนวคิดในการสร้างมิฮร็อบของมัสยิดต้นสนมี 3 ประการ ประกอบด้วยแนวคิดด้านสังคม แนวคิดด้านศาสนา และแนวคิดด้านการใช้งาน

แนวคิดด้านสังคม ได้แก่ ความนิยมในรูปแบบทางศิลปกรรมกับทัศนะและความต้องการของสัปบุรุษ มัสยิดต้นสนที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละสมัย ส่งผลให้มิฮร็อบหลังที่ 1 ถูกสร้างด้วยรูปแบบศิลปะไทยประเพณีที่เป็นศิลปะกระแสหลักในขณะนั้น สัปบุรุษมองว่าศิลปะไทยประเพณีเป็นศิลปะระดับสูงคู่ควรแก่การสร้างมิฮร็อบ และเป็นรูปแบบที่แสดงความเป็นขุนนางของสัปบุรุษมัสยิดต้นสน ต่อมาเมื่อเกิดความตื่นตัวทางศาสนาขึ้นในหมู่

ชาวไทยมุสลิม สับบุรุษจึงเปลี่ยนทัศนคติไปโดยมองว่ามีหรือบหลังที่ 1 เป็นงานพุทธศิลป์มีใช้งานศิลปะของศาสนาอิสลาม จึงสร้างมีหรือบหลังที่ 2 ขึ้นใช้แทนด้วยรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ ตามสมัยนิยม ผสานกับรูปแบบอาหรับประยุกต์โดยมีมีหรือบของมัสยิดอัลนะบะวีย์ในประเทศซาอุดีอาระเบียเป็นต้นแบบและสร้างมินบร^๒ ไว้เหนือมีหรือบเพื่อให้ผู้ละหมาดที่อยู่ด้านหลังเห็นผู้เทศน์ (คอเต็บ) ^๓ ที่อยู่บนมินบร ต่อมาความนิยมในรูปแบบทางศิลปกรรมและทัศนคติของสับบุรุษมัสยิดต้นสนก็เปลี่ยนไปอีกครั้งเมื่อถึงยุคปัจจุบันที่สังคมเปิดกว้างต่อศิลปะหลากหลายรูปแบบ สับบุรุษในชั้นหลังเริ่มมองว่าภาพลักษณ์ของความเป็นมุสลิมสำคัญกว่าภาพลักษณ์ของความเป็นขุนนาง จึงหันมาใช้รูปแบบศิลปะอิสลามอย่างเต็มที่ ต้องการสร้างมีหรือบแบบมีหรือบของมัสยิดในประเทศมุสลิมที่มักแยกมีหรือบออกจากมินบรและเพื่อให้มีให้คอเต็บบนมินบรอยู่สูงกว่าอิหม่ามที่นำละหมาด ณ มีหรือบ มีหรือบหลังที่ 3 จึงเกิดขึ้นเป็นมีหรือบที่มีลักษณะเหมือนมีหรือบของมัสยิดในประเทศมุสลิม

แนวคิดด้านศาสนา ส่งผลให้มีหรือบทั้งสามหลังมีลักษณะเหมือนช่องหรือประตูที่เปิดไปสู่สถานที่สำคัญในศาสนาอิสลาม โดยมีหรือบหลังที่ 1 เป็นประตูสู่สถานที่ในการประกอบพิธีฮัจญ์^๔ ที่เมืองมักกะฮ์ มีหรือบหลังที่ 2 เป็นประตูสู่สถานที่ในการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เมืองมักกะฮ์พร้อมกับมัสยิดอัลนะบะวีย์ที่เมืองมะดีนะฮ์ และมีหรือบหลังที่ 3 เป็นประตูสู่สวรรค์ รวมถึงการตกแต่งด้วยลายประดับและสัญลักษณ์แบบมุสลิมที่สื่อถึงองค์พระผู้เป็นเจ้า ดังจะเห็นว่ามีหรือบของมัสยิดต้นสนต่างประดับด้วยอักษรประดิษฐ์ ลายเรขาคณิต และลายพรรณพฤกษาไว้ตามส่วนต่างๆ รวมถึงพระนามของพระผู้เป็นเจ้า (อัลลอฮ์) หรือรูปดาวกับพระจันทร์เสี้ยวอันเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาอิสลามที่มักประดับไว้ในที่สูงเช่นบนหน้าบันของมีหรือบหลังที่ 1 ทั้งยังรวมถึงแนวคิดของศาสนาอิสลามที่ไม่ทำรูปสิ่งมีชีวิต (Al-Asad and others, 1994: 14) ทำให้มีหรือบของมัสยิดต้นสนไม่ปรากฏรูปสิ่งมีชีวิต แม้ลายก้านขดบนหน้าบันของมีหรือบหลังที่ 1 ก็ออกปลายเป็นรูปพุ่มข้าวบิณฑ์แทนรูปสัตว์หิมพานต์หรือเทวดาตามแบบแผนของศิลปะไทยประเพณี และสุดท้ายคือการให้ความเท่าเทียมกับมุสลิมทุกคนส่งผลให้มีหรือบของมัสยิดต้นสนไม่ยกพื้นสูงเพื่อมิให้อิหม่ามละหมาดในที่ที่สูงกว่ามุสลิมคนอื่นๆ (มรวาน สะมะฮูน, ผู้แปล, 2551: 365)

แนวคิดด้านการใช้งาน เมื่อมีหรือบคือประชุมทิศในการประกอบศาสนกิจในแต่ละวันและเป็นพื้นที่ของอิหม่ามสำหรับนำละหมาดทุกวันศุกร์และวันอีด จึงมีความเกี่ยวข้องกับผู้ใช้งานอยู่เสมอ การออกแบบมีหรือบจึงต้องคำนึงถึงการใช้งานที่สอดคล้องกับทั้งหลักศาสนาและความต้องการของสับบุรุษ มีหรือบของมัสยิดต้นสนจึงถูกออกแบบให้หันไปยังทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศไทยอันเป็นทิศที่มุ่งไปสู่ประเทศซาอุดีอาระเบีย และถูกติดตั้งในตำแหน่งที่เอื้อให้สับบุรุษเห็นได้อย่างชัดเจน มีหรือบหลังที่ 1 ที่ตั้งแยกจากผนังอาจเพื่อให้เคลื่อนย้าย

^๑ คือสถาปัตยกรรมที่เริ่มนิยมตั้งแต่ราวปี พ.ศ.2490 ตามแนวคิดของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่เน้นการนำผลงานศิลปกรรมมาใช้ในการนำเสนอภาพลักษณ์ของ “ความเป็นไทย” แก่สายตาชาวโลก ที่ถูกนิยมขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ทดแทนภาพ “ความเป็นไทยแบบสากล” ตัวอย่างอาคารแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ ได้แก่ อาคารอำนวยการโรงงานยาสูบ (พ.ศ.2500) และหอประชุมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เป็นต้น (ชาติรี ประกิตนันทการ, 2547: 427-432, 441-442, 446)

^๒ ธรรมาสน์ที่อยู่ภายในมัสยิด ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นบันไดทางขึ้น ขึ้นบนสุดมีหลังคลุม

^๓ ผู้เทศน์หรือกล่าวปาฐกถาธรรมในการละหมาดวันศุกร์และวันอีดทั้งสอง (วันอีดิลอัฎฮาและวันอีดิลฟิฏริ)

^๔ การปฏิบัติศาสนกิจที่เมืองมักกะฮ์ของมุสลิมทั่วโลก เป็นการแสดงความเคารพต่อพระผู้เป็นเจ้าขั้นสูงสุดและเป็นหนึ่งในหลักปฏิบัติของศาสนาอิสลามที่มุสลิมทุกคนต้องกระทำหากมีความพร้อมทั้งร่างกาย จิตใจและทุนทรัพย์

ได้ในภายหลัง ขณะที่มืหรือบหลังที่ 2 เอื้อให้ผู้ละหมาดในแถวหลังเห็นคอเต็บและตรงกลางยังทำเป็นห้องเก็บศาสนภัณฑ์อีกด้วย ทว่ามืหรือบหลังนี้มีขนาดเล็กเกินกว่าที่อิหม่ามจะเข้าไปใช้งานได้ มืหรือบหลังที่ 3 จึงเกิดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าวโดยถูกออกแบบให้มีขนาดพอให้อิหม่ามเข้าไปใช้งานได้ มีโครงสร้างแบบซุ้มโค้งที่ช่วยขยายเสียงของอิหม่าม ตอนกลางยังจำหลักข้อความสำหรับอ่านในการละหมาด และที่สำคัญมืหรือบหลังที่ 3 ยังมีความกว้างมากกว่ามืหรือบสองหลังก่อนหน้านี้จึงรองรับแถวละหมาดที่ขยายออกในแนวขวางได้มากกว่าเดิม ทำให้ผู้ละหมาดมีโอกาสดังกล่าวได้ละหมาดในแถวแรกๆ มากขึ้นเนื่องจากแถวแรกเป็นแถวในการละหมาดที่ดีที่สุดตามคำสอนของศาสนาฮัหมัด* นอกจากนี้ผู้ละหมาดยังจะได้รู้สึกว่ามีได้ยืนอยู่นอกทิศทางของมืหรือบหรือกิบลัตเกินไป** (ภาพที่ 5)

ภาพที่ 5 ภาพเปรียบเทียบความกว้างของมืหรือบแต่ละหลังของมัสยิดต้นสน

ที่มา : มัสยิดต้นสน (ทำเครื่องหมายโดยผู้วิจัยเมื่อพ.ศ.2557)

นอกจากการใช้งานเกี่ยวกับการละหมาดแล้ว มืหรือบของมัสยิดต้นสนยังมีการใช้งานในบริบทอื่นๆ อีกด้วย เช่น ในการอ่านคัมภีร์อัลกุรอานและการขอพรจากพระผู้เป็นเจ้า สัปบุรุษก็จะกระทำโดยหันไปยังมืหรือบ เพราะสัปบุรุษมองว่าเป็นทิศที่ดีที่สุด* เหตุนี้มืหรือบทุกหลังของมัสยิดต้นสนจึงถูกออกแบบให้สวยงามโดดเด่นสมกับที่เป็นประมุขทิศในการประกอบศาสนกิจ

จากการเปรียบเทียบรูปแบบและการสืบค้นช่วงเวลาในการสร้างมืหรือบของมัสยิดต้นสน สามารถวิเคราะห์ได้ว่ารูปแบบและพัฒนาการของมืหรือบของมัสยิดต้นสนมีดังนี้

มืหรือบหลังที่ 1 (ประมาณ พ.ศ.2231-2495) เป็นศิลปะไทยประเพณีแบบอยุธยาตอนปลายที่ถ่ายทอดอัตลักษณ์ของมุสลิมผ่านทางศิลปะไทยประเพณีด้วยการทำมืหรือบเป็นศาลาทรงไทย หลังคาลดชั้น ลงรักปิดทองประดับมุกและกระจกแบบงานศิลปะในราชสำนักเพื่อสื่อถึงความสูงค่าของมืหรือบ การประดับรูปดาว

* อาดิศร์ รัชภณ, “แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับสถาปัตยกรรมมัสยิดในกรุงเทพฯ” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทระดับบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552), 58.

** เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ฝั่งของมัสยิดส่วนใหญ่มีโถงละหมาดเป็นแนวขวางมากกว่าที่จะเป็นแนวลึกเพื่อให้ผู้ละหมาดได้มีโอกาสอยู่ในแถวแรกๆ ของการละหมาदनั่นเอง

* สัมภาษณ์, พัฒนา หลังบูเต๊ะ, อิหม่ามประจำมัสยิดต้นสน, พฤษภาคม 2557.

กับพระจันทร์เสี้ยวอันเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาอิสลามไว้บนยอดลายก้านขดช่องทางโต (ภาพที่ 6) การจำหลักรูปเนินเขาเราะฮ์มะฮ์อันเป็นสถานที่ที่ศาสดามุฮัมมัดเคยมาปฏิบัติศาสนกิจและกล่าวปัจฉิมโอวาท (บรรจง ปินากัน , 2547: 164) ให้มีลักษณะเหมือนเจดีย์เพื่อเป็นสิ่งพึงระลึกนึกถึงท่าน การรองรับเนินเขาเราะฮ์มะฮ์ด้วยฐานสิงห์^{**} การใช้ลายดอกไม้ร่วง^{***} แทนบุญญาธิการของศาสดามุฮัมมัด (ภาพที่ 7) การล้อมรูปมัสยิดอัลฮะรออมด้วยช่องตีนกา[†] แบบกำแพงของพระราชวังเพื่อสื่อถึงความเป็นมัสยิดสำคัญ (ภาพที่ 8) รวมถึงการเรียงลำดับข้อความในคัมภีร์อัลกุรอานตามแบบการอ่านในภาษาไทย นับว่ามีหรือหลังที่ 1 มีเอกลักษณ์เฉพาะตน สะท้อนความเป็นมุสลิมในบริบทของสังคมไทยได้อย่างงดงาม

ก.

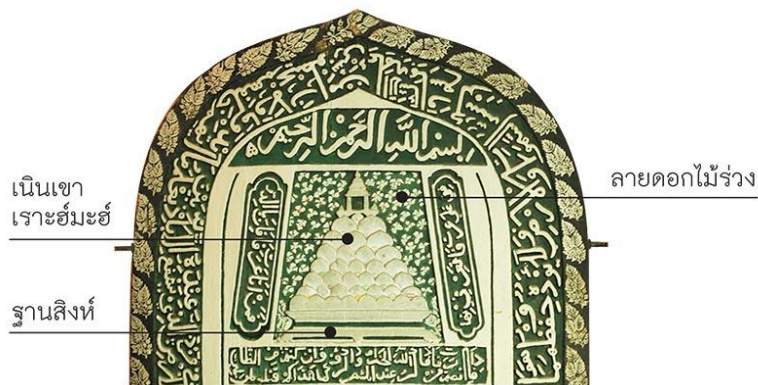
ข.

ภาพที่ 6 ลายก้านขดช่องทางโตบนหน้าบันของมัสยิดหลังที่ 1

ก. ลายก้านขดช่องทางโตบนหน้าบันของมัสยิดหลังที่ 1

ข. รูปดาวกับพระจันทร์เสี้ยวบนยอดของลายก้านขดช่องทางโตบนหน้าบันของมัสยิดหลังที่ 1

ที่มา : ผู้วิจัย (ภาพถ่ายเมื่อพ.ศ.2557)

ภาพที่ 7 รูปเนินเขาเราะฮ์มะฮ์บนฐานสิงห์และลายดอกไม้ร่วงบนไม้กระดานของมัสยิดหลังที่ 1

ที่มา : ผู้วิจัย (ภาพถ่ายและทำเครื่องหมายโดยผู้วิจัยเมื่อพ.ศ.2557)

^{**} ฐานรูปแบบหนึ่งของงานศิลปะไทยที่ใช้เป็นฐานรองรับสิ่งควรค่าแก่การสักการะ เช่น เจดีย์

^{***} ลายดอกไม้ที่ประดับเพดานหรือผนังแทนดอกไม้ที่เทวดาโปรยลงมาจากสวรรค์ มักเป็นดอกมณฑาหรือดอกปาริชาติ

[†] ช่องก่ออิฐโค้งหรือก่อเป็นช่องลึกเป็นรูปกากบาททางเรขาคณิต (โชติ กัลยาณมิตร, 2548: 166)

ก.

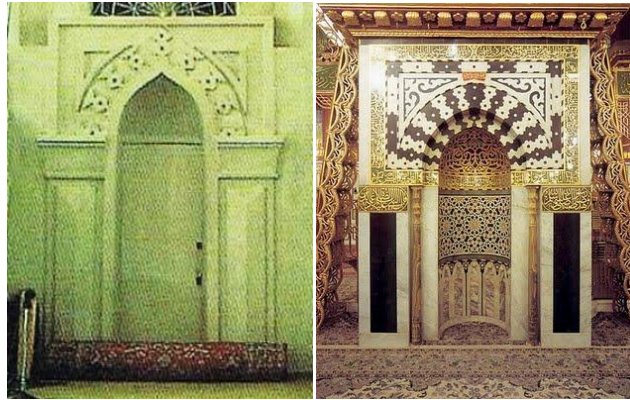
ข.

- ภาพที่ 8 ช่องตีนกา รอบมัสยิดอัลฮะรอมนบนไม้กระดานของมืหรือบหลังที่ 1
- ก. ช่องตีนกา รอบมัสยิดอัลฮะรอมนบนไม้กระดานของมืหรือบหลังที่ 1
- ข. ภาพขยายช่องตีนกาบนไม้กระดานของมืหรือบหลังที่ 1
- ที่มา : ผู้วิจัย (ภาพถ่ายและทำเครื่องหมายโดยผู้วิจัยเมื่อพ.ศ.2557)

นอกจากนี้มืหรือบหลังที่ 1 ยังเปรียบเสมือนประตูสู่สถานที่ในการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เมืองมักกะฮ์ด้วยลักษณะของมืหรือบที่เหมือนมุขประตูที่ยื่นออกมา เผยให้เห็นสถานที่ในการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เป็นรูปจำหลักบนไม้กระดานภายในมืหรือบ

มืหรือบหลังที่ 2 (พ.ศ.2497-2552) เป็นศิลปะไทยประยุกต์ผสมศิลปะแบบอาหรับประยุกต์ตามความตื่นตัวทางศาสนาของสัปบุรุษมัสยิดต้นสน^{*} ซึ่งเป็นแนวคิดหลักในการออกแบบครั้งนี้ มืหรือบหลังนี้จึงสร้างตามแบบมืหรือบของมัสยิดอัลนะบะวียที่เมืองมะดีนะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบียอันเป็นอดีตบ้านของศาสดามุฮัมมัด (ภาพที่ 9) แล้วนำไม้กระดานของมืหรือบหลังที่ 1 มาประดับร่วมด้วยเพื่อเป็นการอนุรักษ์ ผู้ออกแบบยังรักษาภาพของความเป็นชุมชนขุนนางในอดีตด้วยการออกแบบซุ้มรูปหน้าจั่วแบบไทยประยุกต์ที่มีมืหรือบกับมินบร้ออยู่ภายใน ลายประดับของมืหรือบหลังที่ 2 ล้วนแสดงถึงความเป็นมุสลิมและความผูกพันกับมุสลิมในกลุ่มประเทศอาหรับ โดยเฉพาะคำว่า “อัลลอฮ์” (ภาพที่ 10) ที่ถูกนำมาใช้แสดงความเป็นมุสลิมให้เด่นชัดขึ้นกว่าในอดีต นอกจากนี้มืหรือบหลังที่ 2 ยังเปรียบเหมือนประตูสู่สถานที่สำคัญของศาสนาอิสลามหลายแห่ง ได้แก่ สถานที่ในการประกอบพิธีฮัจญ์จากรูปจำหลักอยู่บนไม้กระดานของมืหรือบหลังที่ 1 และมัสยิดอัลนะบะวียที่เมืองมะดีนะฮ์ จากตัวมืหรือบเองที่ลวดลายจากมืหรือบของมัสยิดอัลนะบะวีย

^{*} เกิดจากในสมัยนั้นมีการแปลคัมภีร์อัลกุรอานเป็นภาษาไทยครั้งแรกทำให้ชาวไทยมุสลิมเข้าใจในหลักศาสนามากขึ้น ประกอบกับการที่สัปบุรุษในมัสยิดหลายคนมีโอกาสดำเนินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์หรือศึกษาวิชาการศาสนาในประเทศมุสลิม

ก.

ข.

ภาพที่ 9 ภาพเปรียบเทียบมืหรอบหลังที่ 2 กับมืหรอบของมัสยิดอัลนะบะวีย์เมืองมะดีนะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย

ก. มืหรอบหลังที่ 2

ที่มา : Ministry of Foreign Affairs, Department of South Asian, Middle East, and African Affairs, 2007: 26)

ข. มืหรอบของมัสยิดอัลนะบะวีย์ เมืองมะดีนะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย

ที่มา : [http://www.pinterest.com/mohammadhaidar/mihrab%](http://www.pinterest.com/mohammadhaidar/mihrab%20)

ภาพที่ 10 ชูมรูปหน้าจั่วของมืหรอบหลังที่ 2 และคำว่า “อัลลอฮ์” ที่ประดับอยู่ด้านใน

ที่มา : ประพลทัศน์ พงษ์ฤทธิพร (ภาพถ่ายเมื่อพ.ศ.2551)

โดยรวมแล้วมืหรอบหลังที่ 2 ถ่ายทอดอัตลักษณ์ของมุสลิมด้วยการสอดแทรกองค์ประกอบแบบอาหรับไว้ภายในชูมรูปหน้าจั่วแบบไทยประยุกต์ แสดงความเป็นมุสลิมในบริบทของสังคมไทยได้อย่างงดงามเช่นเดียวกับมืหรอบหลังที่ 1

มืหรอบหลังที่ 3 (พ.ศ.2552-ปัจจุบัน) เป็นมืหรอบที่องค์ประกอบของศิลปะไทยหายไปอย่างสิ้นเชิง เพราะมีลักษณะเหมือนมืหรอบของมัสยิดในประเทศมุสลิมทุกประการโดยผสมผสานระหว่างศิลปะอิสลามในประเทศอียิปต์และศิลปะอิสลามในประเทศอิหร่าน เน้นความงามของลายประดับที่ตกแต่งจนเต็มพื้นผิวของมืหรอบ ลวดลายที่ปรากฏได้แก่ ลายพรรณพฤกษา (ภาพที่ 11) ที่ประดับที่พื้นที่ช่วงโค้งกับที่ใต้ผิวช่องโค้ง อักษรประดิษฐ์ (ภาพที่ 12) ที่คอกของช่องโค้งเป็นข้อความที่มุสลิมกล่าวในการละหมาด และลายเรขาคณิต (ภาพที่ 13) ที่ประดับ

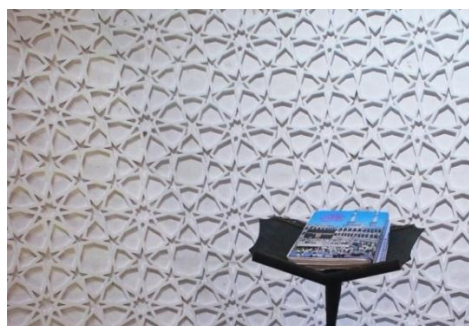
ผนังมืหรือบ นอกจากนี้มีหรือบหลังที่ 3 ยังเน้นความถ่อมตนของอิหม่ามด้วยการลดระดับพื้นของมืหรือบให้ต่ำกว่าระดับพื้นของโถงละหมาด และขณะที่มืหรือบสองหลังก่อนหน้าสื่อถึงสถานที่แสวงบุญที่มุสลิมต้องการไปเยือนขณะยังมีชีวิต แต่มืหรือบหลังที่ 3 กลับสื่อถึงสวรรค์ สถานที่แห่งความสุขนิรันดร์ในชีวิตหลังความตายด้วยทรงของช่องเว้าและลายประดับด้านในที่เปรียบเหมือนท้องฟ้าหรือสวรรค์ที่โอบอุ้มผู้ละหมาดเอาไว้

ภาพที่ 11 ลายพรรณพฤกษาที่พื้นที่ช่วงโค้งและที่ได้ผิวช่องโค้งของมืหรือบหลังที่ 3
ที่มา : ผู้วิจัย (ภาพถ่ายเมื่อพ.ศ.2557)

ภาพที่ 12 อักษรประดิษฐ์ที่คอของช่องโค้งของมืหรือบหลังที่ 3
ที่มา : ผู้วิจัย (ภาพถ่ายเมื่อพ.ศ.2557)

ภาพที่ 13 ลายเรขาคณิตที่ประดับผนังของมืหรือบหลังที่ 3
ที่มา : ผู้วิจัย (ภาพถ่ายเมื่อพ.ศ.2557)

ด้วยลักษณะที่เป็นไปตามแบบแผนของมืหรือบในประเทศมุสลิมทำให้มืหรือบหลังที่ 3 เป็นมืหรือบที่มีความงามแบบศิลปะอิสลามอย่างแท้จริง

แนวคิด รูปแบบและพัฒนาการของมืหรือบของมัสยิดต้นสน สามารถสรุปเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ 1 สรุปแนวคิด รูปแบบและพัฒนาการของมัสยิดของมัสยิดต้นสน

ตารางสรุปแนวคิด รูปแบบและพัฒนาการของมัสยิดของมัสยิดต้นสน			
มัสยิดหลังที่	แนวคิด	รูปแบบ	ลักษณะเฉพาะ
	- อิทธิพลของศิลปะไทยประเพณี - ต้องการแสดงความเป็นขุนนางที่มีความใกล้ชิดกับราชสำนัก - ต้องการแสดงการยอมรับอำนาจของชนชั้นปกครองในสยาม - ศิลปะไทยประเพณีเป็นศิลปะระดับสูงเหมาะที่จะนำมาออกแบบมัสยิด - เปรียบอิหม่ามที่นำละหมาดเหมือนพระสงฆ์ที่แสดงธรรมบนธรรมาสน์	ศิลปะไทยประเพณีแบบอยุธยาตอนปลาย	- เป็นศิลปะไทยที่สร้างขึ้นด้วยแนวคิดของศาสนาอิสลาม จึงสะท้อนอัตลักษณ์ของมุสลิมผ่านทางศิลปะไทยประเพณี - เปรียบเหมือนประตูสู่สถานที่ในการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เมืองมักกะฮ์
	- การสร้างมัสยิดต้นสนหลังใหม่ในปี พ.ศ.2495 - อิทธิพลของศิลปกรรมไทยประยุกต์ - ยังคงต้องการแสดงความใกล้ชิดกับราชสำนัก - เกิดความตื่นตัวทางศาสนา สืบบุรุษเชื่อมโยงตนเองเข้ากับมุสลิมในอาหรับ - มีความโหยหาสถานที่แสวงบุญในศาสนาอิสลาม จึงออกแบบมัสยิดตามแบบมัสยิดของมัสยิดอัลนะบะวี - ต้องการให้คอเต็บอยู่สูงขึ้นเพื่อให้ผู้ละหมาดในแถวหลังเห็นคอเต็บ	ศิลปะไทยประยุกต์ผสมอาหรับประยุกต์	- เป็นมัสยิดที่ถูกออกแบบเป็นชุดเดียวกันกับซุ้มรูปหน้าจั่วและมินบาร์ - เปรียบเหมือนประตูสู่สถานที่ในการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เมืองมักกะฮ์และมัสยิดอัลนะบะวีที่เมืองมะดีนะฮ์
	- การปรับปรุงมัสยิดต้นสนในปี พ.ศ.2552 - สังคมเปิดกว้างต่อศิลปกรรมทุกรูปแบบ - ภาพลักษณ์ของความเป็นมุสลิม สำคัญกว่าภาพลักษณ์ของความเป็นขุนนาง - ต้องการแยกมัสยิดออกจากมินบาร์ให้เหมือนมัสยิดของมุสลิมในประเทศมุสลิม และเพื่อมิให้คอเต็บอยู่สูงกว่าอิหม่าม - ต้องการแสดงความเก่าแก่ของมัสยิดและความเป็นศูนย์กลางของมุสลิมในฝั่งธนฯ ประดุจมัสยิดของอาณาจักรอิสลาม จึงเลือกใช้ศิลปะอิสลามแบบในประเทศอียิปต์ผสมกับในประเทศอิหร่าน	ศิลปะอิสลาม	- มีลักษณะเหมือนมัสยิดในประเทศมุสลิม - ลดระดับพื้นให้ต่ำลงเพื่อเน้นย้ำความถ่อมตนของอิหม่าม - เปรียบเหมือนประตูสู่สวรรค์

สรุปและอภิปรายผล

แนวคิดในการสร้างมืหรือบของมัสยิดต้นสนประกอบด้วยแนวคิดด้านสังคมซึ่งเกิดจากความนิยมในรูปแบบทางศิลปกรรมแต่ละสมัย ผสมกับทักษะและความต้องการของสัปบุรุษมัสยิดต้นสน สำหรับแนวคิดด้านศาสนาที่เป็นแนวคิดหลักเพราะมืหรือบเป็นศาสนศิลป์ของศาสนาอิสลาม แนวคิดดังกล่าว ได้แก่ การสื่อถึงสถานที่สำคัญในศาสนาอิสลาม การตกแต่งด้วยลายประดับและสัญลักษณ์แบบมุสลิม และการให้ความเท่าเทียมกับมุสลิมทุกคน และแนวคิดด้านการใช้งานที่คำนึงถึงการใช้งานมืหรือบที่สอดคล้องกับหลักศาสนาและความต้องการของสัปบุรุษ

จากแนวคิดดังกล่าวสามารถสังเคราะห์รูปแบบและพัฒนาการของมืหรือบของมัสยิดต้นสนได้ดังนี้

มืหรือบหลังที่ 1 (ประมาณ พ.ศ.2231-2495): ศิลปะไทยประเพณีแบบอยุธยาตอนปลาย เป็นมืหรือบที่ถ่ายทอดอัตลักษณ์ของมุสลิมผ่านทางศิลปะไทยประเพณีแบบอยุธยาตอนปลาย เนื่องจากสัปบุรุษมองว่าศิลปะไทยประเพณีเป็นงานระดับสูงควรคู่แก่การนำมาสร้างมืหรือบ

มืหรือบหลังที่ 2 (พ.ศ.2497-2552): ศิลปะไทยประยุกต์ผสมอาหรับประยุกต์ เป็นมืหรือบที่สะท้อนความตื่นตัวทางศาสนาของสัปบุรุษโดยนำต้นแบบมาจากมืหรือบของมัสยิดอัลนะบะวีในประเทศซาอุดีอาระเบียมาผสมเข้ากับค่านิยมสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์

มืหรือบหลังที่ 3 (พ.ศ.2552-ปัจจุบัน): ศิลปะอิสลาม เป็นมืหรือบที่สร้างขึ้นตามแบบมืหรือบของมัสยิดในประเทศมุสลิมทั้งรูปทรงและลายประดับ โดยนำแรงบันดาลใจมาจากศิลปะอิสลามในประเทศอียิปต์และในประเทศอิหร่าน จึงเป็นมืหรือบที่มีความงามแบบศิลปะอิสลามอย่างแท้จริง

แม้ว่ามืหรือบของมัสยิดต้นสนจะมีแนวคิดในการสร้างและรูปแบบที่เปลี่ยนไปตามกาลเวลาแต่มืหรือบทุกหลังถูกออกแบบโดยคำนึงถึงหลักศาสนาอิสลามเสมอ อย่างไรก็ตามสำหรับมุสลิมแล้วมืหรือบและศิลปวัตถุต่างๆ เป็นเพียงวัตถุนอกกาย ดังที่สัปบุรุษอาวุโสท่านหนึ่งของมัสยิดกล่าวถึงมืหรือบของมัสยิดต้นสนว่า “...ไม่เคยมีใครคิดว่าเหมือนหรือคล้ายกับอะไรเพราะจิตใจของคนมุ่งอยู่แต่การเคารพและอิमानต่ออัลลอฮ์ ซ.บ.* เท่านั้น เรื่องของภายนอกไม่สำคัญเท่าจิตใจ” (สรยุทธ ชื่นภักดี, บรรณาธิการ, 2544: 182) มืหรือบทุกหลังของมัสยิดต้นสนจึงยังคงความหมายและความสำคัญในฐานะที่เป็นสื่อกลางเชื่อมโยงจิตใจของมุสลิมสู่พระผู้เป็นเจ้าและศูนย์รวมศรัทธาของมุสลิมทั่วโลกเช่นเจตจำนงของมืหรือบเมื่อแรกสร้างในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 8

เอกสารอ้างอิง (References)

ภาษาไทย (Thai documents)

กฤษฎา ศรีนาราง. (2554). “รอยไทยแปร ญ ทำเตียน: สถาปัตยกรรมเชิงทดลอง กรณีศึกษาย่านท่าเตียน.”

วารสารวิชาการ Veridian E-Journal มหาวิทยาลัยศิลปากร 4, 1 (พฤษภาคม-สิงหาคม): 308-327.

ชาติรี ประกิตนทการ. (2547). การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม. กรุงเทพฯ: มติชน.

---

* ย่อมาจากข้อความที่ว่า “ซุบฮานะฮฺวะตะอาลา” แปลว่า “มหาบริสุทธิ์และความสูงส่งยิ่งแด่พระองค์” เป็นคำที่ใช้ต่อท้ายพระนามของพระผู้เป็นเจ้าเพื่อสรรเสริญพระองค์ บ้างก็ย่อว่า “ซุบฮา”

- บรรจง บินกาซัน. (2542). **สารานุกรมอิสลามฉบับเยาวชนและผู้เริ่มสนใจ**. กรุงเทพฯ: อัลอะมีน.
- ปวีณา เอี่ยมน้อมจิตต์กุล. (2554). “สัตว์ในงานทัศนศิลป์ไทย ตั้งแต่ปีพ.ศ.2477-2550.” **วารสารวิชาการ Veridian E-Journal มหาวิทยาลัยศิลปากร** 4, 1 (พฤษภาคม-สิงหาคม): 363-382.
- ฝ่ายประชาสัมพันธ์ คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดต้นสน. (ม.ป.ป.). **เอกสารเผยแพร่: มัสยิดต้นสนกับชุมชนบางกอก**. ม.ป.ท.
- พ. อะหมัดจุฬา. “ใครเปนใคร.” ต้นฉบับตัวเขียน. สมบัติของจิรนนท์ ช่วงพิชิต.
- มรวาน สะมะอูน, ผู้แปล. (2551). **อัลฮะดีษ ชุดที่ 1**. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือมานพ วงศ์เสงี่ยม.
- วสมน สาณะเสน. (2555). “มีหรือบ: ศูนย์รวมศรัทธาและหัวใจของมัสยิด.” **วารสารสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ** 1, 27 (กรกฎาคม-ธันวาคม): 69-76.
- สรยุทธ ชื่นภักดี, บรรณาธิการ. (2544). **มุสลิมมัสยิดต้นสนกับบรรพชนสามยุคสมัย**. กรุงเทพฯ: จีรรัชการพิมพ์.
- อาดิศร์ รัชมณี. (2552). “แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับสถาปัตยกรรมมัสยิดในกรุงเทพฯ.” **วิทยานิพนธ์ปริญญาโท** บัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สัมภาษณ์ (Interview)**
- พัฒนา หลั่งปุเต๊ะ. (2557). **อิหม่ามประจำมัสยิดต้นสน**. สัมภาษณ์, พฤษภาคม.
- ภาษาต่างประเทศ (English documents)**
- Al-Asad, M., and others. Edited by Frishman, M., and others. (1994). **The Mosque**.
- Grabar, O. (1978). **The Formation of Islamic Art**. Westford, MS: Yale University Press.
- Ministry of Foreign Affairs. (2007). **Muslim worship sites in Thailand**. Bangkok: Middle East Division, Department of South Asian, Middle East, and African Affairs, Ministry of Foreign Affairs.
- Peterson, A. (1996). **Dictionary of Islamic Architecture**. London: Routledge.
- Kritsada Srinarang. (2011). “Experimental architecture: case study Ta Tien community.”
- Veridian E-Journal, Silpakorn University** 4, 1 (May-August): 308-327.
- Chatri Prakitnonthakarn. (2004). **Politics and Society in Architecture: Thai Traditional Art, Thai Applied Art and Thai Nationalism Art**. Bangkok: Matichon.
- Banjong Binkasun. (1999). **Encyclopedia of Islam for youth and those interested**. Bangkok: al-Amin.
- Paweena Uanomjitkul. (2011). “Animals in Thai Visual Art: 1934-2007.” **Veridian E-Journal, Silpakorn University** 4, 1 (May-August): 363-382.
- Public Relation, The Committee of Tonson Mosque. (n.d.). **Published Booklet: Tonson Mosque and Bangkok Community**. n.p.
- P. Ahmadjura. “Who are Who.” Original handwriting copy. Courtesy of Dhirnand Chuangpichit.
- Marwan Samaun, trans. (2008). **al-Hadith Vol. 1**. Bangkok: Manop Wonsagneom Book.

Wasamon Sanasen. (2012). “Mihrab: The Center of Muslim Faith and The Heart of The Mosque.” **Institute of Culture and Arts Journal, Srinakharinwirot University** 1. 27 (July-December): 69-76.

Sorayut Chuenpakdee, ed. (2001). **The Muslims of Tonson Mosque and Their Three-Period Ancestors**. Bangkok: Jirarach Publishing.

Adis Raksamani. (2009). “The Concept of The Mosques in Bangkok.” Ph.D. Thesis in Major of Architecture, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University.

ภาษาต่างประเทศ (English documents)

Al-Asad, M., and others. Edited by Frishman, M., and others. (1994). **The Mosque:**

Grabar, O. (1978). **The Formation of Islamic Art**. Westford, MS: Yale University Press.

Ministry of Foreign Affairs. (2007). **Muslim worship sites in Thailand**. Bangkok: Middle East Division, Department of South Asian, Middle East, and African Affairs, Ministry of Foreign Affairs.

Peterson, A. (1996). **Dictionary of Islamic Architecture**. London: Routledge.

Interview

Pattana Lungputae. (2014) Imam of Tonson Mosque. Interview, May.